

پژوهش‌ها در معمار اسلامی ۸

شماره شایا: X-980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال سوم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۴

- ▣ انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهری آرمانی - اسلامی
محمد رضا پورجعفر / علی پورجعفر / سیما صفدری
- ▣ تدقیق مفهومی و تشریح راهکارها و شاخص‌های تحقق‌سنجی چهار اصل مسجد محوری،
محله محوری، درون‌گرایی و طبیعت‌گرایی در شهر ایرانی اسلامی
ابوالفضل مشکینی / مهدی حمزه نژاد / اکرم قاسمی
- ▣ تجلی مفهوم درون‌گرایی در بازارهای ایرانی
حسن سجاذاده / رویا اعتصامیان / لیلا خزایی
- ▣ آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلام
محمد نقی زاده
- ▣ بررسی تأثیر مزارات در توسعه‌ی ساختار شهری شهر تبریز از دوره‌ی ایلخانی تا صفوی
لیدا بلیان اصل / فهیمه دوستار
- ▣ بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز
زهرا توکلیان / سارا بهمنی کاررونی
- ▣ مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانیان
عاطفه شکفته
- ▣ تأملی در باب هویت دو آرامگاه هشت ضلعی گنبددار کشیت و نسک؛ بخش گلباف کرمان
محمد ابراهیم زارعی / یداله حیدری باباکمال / مجید منتظر طهوری

شماره شایا: X-980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی

سال سوم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۴

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سر دبیر: مهندس عبدالحمید نقره کار

مدیر داخلی: دکتر محمد منان رئیسی

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی

کارشناس مجله: امیرحسین یوسفی

لیست داوران این شماره:

دکتر بهمن ادیب زاده: دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
 دکتر حسین اسمعیلی سنگری: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی
 دکتر آریتا بلالی اسکویی: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
 دکتر محمدرضا بمانیان، استاد دانشگاه تربیت مدرس
 دکتر مهدی حمزه نژاد: استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران
 دکتر مهدی خاکزند، استادیار دانشگاه علم و صنعت
 دکتر لیلا رحیمی: استادیار دانشگاه تبریز
 دکتر احسان رنجبر: استادیار دانشگاه تربیت مدرس
 دکتر زهرا رهبرنیا: دانشیار دانشگاه الزهرا (ع)
 دکتر محمدمنان رئیسی: استادیار دانشگاه علم و صنعت
 دکتر محمدحسین ذاکری، استادیار دانشگاه شیراز
 دکتر رضا سامه: استاد یار دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین
 دکتر مینو قره بیگلر: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
 دکتر علی عمرانی پور: استادیار دانشگاه کاشان
 دکتر محمدباقر کبیرصابر: استادیار دانشگاه تهران
 دکتر منصوره طاهباز: دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
 دکتر جعفر طاهری: استادیار دانشگاه فردوسی مشهد
 دکتر ابوالفضل مشکینی، استادیار دانشگاه تربیت مدرس
 دکتر قاسم مطلبی: استادیار دانشگاه تهران
 دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران
 دکتر سیدرسول موسوی حاجی: دانشیار دانشگاه مازندران
 دکتر صلاح الدین مولانایی: استادیار دانشگاه کردستان
 دکتر مسعود ناری قمی: مدرس دانشگاه کاشان
 دکتر احد نژاد ابراهیمی: استاد یار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
 دکتر طاهره نصر: استادیار دانشگاه شیراز
 دکتر محمدنقی زاده: استادیار واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی
 دکتر پریسا هاشم پور: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
 دکتر بهزاد وثیق: استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور
 دکتر معصومه یعقوبی: استادیار دانشگاه آزاد اسلامی

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات
 وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶/۱۸۳/۳ مورخ
 ۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود.

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی: دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسن بلخاری: دانشیار دانشگاه تهران

دکتر مصطفی بهزادفر: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد رضا پور جعفر: استاد دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مهدی حمزه نژاد: استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر اسماعیل شیعه: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر منوچهر طیبیان: استاد دانشگاه تهران

دکتر محسن فیضی: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر حمید ماجدی: دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر اصغر محمد مرادی: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر غلامحسین معماریان: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمدنقی زاده: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر علی یاران: دانشیار وزارت علوم تحقیقات، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: امیرحسین یوسفی

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

نشانی دفتر مجله: دانشگاه علم و صنعت ایران / قطب علمی معماری اسلامی / کد پستی ۱۶۸۴۶۱۳۱۱۴ / تلفن مستقیم: ۰۲۱-۷۷۴۹۱۲۴۳

نشانی رایانامه: jria@iust.ac.ir / نشانی وب: <http://iust.ac.ir/jria>

مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانیان

عاطفه شکفته*

دانشجوی دکتری مرمت آثار تاریخی و فرهنگی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱/۱۹ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۶/۹

چکیده:

در معماری اسلامی و خصوصاً مساجد توجه اصلی به روح نماز گزار و عالم وحدانیت است؛ بدین سبب کتیبه‌های قرآنی بیشترین سطوح تزئینی را به خود اختصاص داده است. در این بین، محراب به لحاظ جایگاه آن در معماری مساجد همواره یکی از عناصر پرتزئین معماری بوده است که شامل کتیبه‌هایی از آیات و مضامین قرآنی است. کتیبه‌های تزئینی مساجد منبع مهمی برای بررسی دیدگاه‌ها و تفکرات مذهبی ملهم از آیات قرآنی هستند. این مقاله با هدف شناخت کتیبه‌های قرآنی اجرا شده در محراب‌های گچی عصر ایلخانی و درک مضامین آنها نگاشته شده است، از این رو، در جهت دستیابی به چپستی مضامین آیات و ارتباط آنها با محل کاربردشان در ابنیه، تحقیقاتی با روش تفسیری-تحلیلی صورت گرفته است. حاصل تحقیقات حاکی از آن است که آیاتی برگرفته از یک تا چهار سوره از قرآن در یک محراب بکار رفته است. کتیبه‌هایی با مضمون «آیات توحیدی»، «برپایی نماز»، «شرح خصوصیات مؤمنان»، «توصیف ویژگی بانیان مساجد» و «پیروزی مسلمانان بر دشمنان» بیشترین حجم از کتیبه‌نگاری در تزئینات گچی محراب‌های عصر ایلخانی را به خود اختصاص داده‌اند. گاهی کتیبه‌ها با مضامین ذکر شده در کنار یکدیگر در یک محراب اجرا شده‌اند که اشاره به ذات پروردگار، پرستش او، برپایی نماز دارند. بطور کلی آیات مربوط به «خداشناسی»، «برپا داشتن نماز» و «بانیان مساجد» بیشترین کاربرد را داشته‌اند؛ بنابراین کتیبه‌های قرآنی محراب‌ها مرتبط با کاربرد و جایگاه آنها در مساجد در جهت هدایت افراد و غنا بخشیدن به روح نماز گزار بکار گرفته شده‌اند.

واژه های کلیدی: معماری اسلامی، کتیبه‌های قرآنی، محراب، گچبری ایلخانی.

۱. مقدمه

کتیبه‌های تزئینی در ابنیه تاریخی چندین شاخه می‌شوند که شامل رقم (تاریخ ساخت)، امضا (نام سفارش دهنده یا نام معمار و هنرمند)، ملحقات و وقفیات، عبارات مذهبی (اسماء خداوند، آیات قرآنی، احادیث، نام پیامبر و ائمه معصومین) هستند. در پژوهش حاضر تمرکز بر آیات قرآنی و مضامین آنها است که در محراب‌های گچی عصر ایلخانی بکار رفته است. تزئینات گچبری در محراب عمدتاً شامل نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌نگاری می‌شوند.

محراب‌های گچی در عصر ایلخانی از لحاظ تکنیک اجرایی و نقوش به اوج شکوفایی خود می‌رسند؛ یکی از مشخصه‌های بصری محراب‌های گچی عصر ایلخانی «کتیبه‌های تزئینی» آن است که به طور فراوان و پرتزئین و به شکلی متفاوت در محراب‌ها اجرا شده‌اند؛ تا جایی که عنصر اصلی تزئین محراب کتیبه‌ها شدند. شاید علت این امر، اهمیت پیدا کردن خوشنویسی در قرون هفتم و هشتم هجری قمری باشد و یا تعدد هنرمندان خوشنویسی مانند یاقوت مستعصمی که موجب تجلی بیشتر خوشنویسی و به تبع آن کتیبه‌های قرآنی در تزئین ابنیه آن دوره گردیده‌اند. در این پژوهش، هدف اصلی خوانش کتیبه‌های تزئینی در محراب‌های گچی است که عنصر تزئینی غالب آنها، کتیبه‌نگاری است و پس از آن درک مضامین والای آنها است. در این راستا محراب‌هایی گچی که شامل کتیبه‌های قرآنی هستند شناسایی شده و بازخوانی گردیده‌اند تا به سؤالاتی از قبیل ذیل پاسخ داده شود:

- مضامین آیات قرآنی بکار رفته در محراب‌های گچی عصر ایلخانی چه هستند؟
- پرکاربردترین آیات قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانی کدام‌اند و علت کاربرد فراوان این آیات چیست؟
- آیات قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانی چه ارتباطی با کاربرد و جایگاه آنها در مسجد دارند؟

۲. روش پژوهش

در این پژوهش محدوده‌ی جغرافیایی ایران کنونی و محدوده‌ی تاریخی عصر ایلخانی مد نظر بوده و سعی شده است محراب‌هایی که از لحاظ محل قرارگیری، طرح و

تکنیک اجرایی منحصر به فرد هستند و دارای کتیبه‌هایی نسبتاً سالم و قابل خوانش‌اند (طوری که بیشترین آگاهی را برای بیننده فراهم سازند)؛ مدنظر قرار داده شوند. بدین ترتیب، با جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی-پیمایشی، آیات قرآنی بکار رفته در محراب‌های گچی عصر ایلخانی شناسایی شده و به روش تحقیق تفسیری-تحلیلی به بیان مضامین و ارتباط آیات با یکدیگر و با محل کاربردشان پرداخته شده است.

۳. پیشینه‌ی پژوهش

متخصصان هنر ایران در خصوص گچبری به شناسایی و معرفی تزئینات در ابنیه مختلف پرداخته‌اند و شناسایی آنها از طریق مستندنگاری، مستندسازی نقوش و مقایسه تطبیقی آنها در جهت دسته‌بندی آثار و تعیین تاریخ آنها که فاقد رقم بوده‌اند؛ صورت گرفته است (گدار ۱۳۸۴؛ کیانی ۱۳۷۶؛ پوپ ۱۳۷۳؛ ویلبر ۱۳۴۶؛ پوپ ۱۹۳۴؛ پترسون ۱۹۷۷). معماری عصر ایلخانی و در کنار آن تزئینات گچبری بطور خاص توسط دونالد ویلبر مورد بررسی قرار گرفته است که در آن اشاره‌هایی به برخی تکنیک‌های اجرایی و برخی نقوش رایج داشته است اما با توجه به بدیع بودن موضوع، نتوانسته بطور کامل و جامع حق مطلب را ادا کند. پژوهشگران در این زمینه از طرق مختلف به تحلیل شیوه‌های مختلف اجرایی و یا نقوش متفاوت گچبری پرداخته‌اند؛ به عنوان مثال برخی به صورت منفرد و یک محل خاص (حمزوی و دیگران ۱۳۹۱) و برخی دیگر یک دوره خاص (شکفته ۱۳۹۱؛ شکفته و دیگران ۱۳۹۳) و یا برخی سیر تحول و تغییرات این گونه تزئین (احمدی و دیگران ۱۳۹۰؛ اصلانی ۱۳۸۵؛ صالحی کاخکی و دیگران ۱۳۹۰، زمال ۲۰۰۸؛ بلیر ۴ و بلوم ۵ ۲۰۰۹) را از لحاظ نقوش و شیوه‌های اجرایی و یا هر دو، مورد بررسی قرار داده‌اند. خوشبختانه، تحقیقات صورت گرفته تا حدودی کامل‌کننده‌ی پژوهش‌های پیش از این بوده‌اند. نتایج بدست آمده حاکی از این هستند محراب‌های گچی عصر ایلخانی با یازده شیوه متفاوت تزئینی گچی اجرا شده‌اند که شاخص‌ترین شیوه‌های اجرایی این عصر «برجسته بلند»، «مشبک گچی»، تزئینات گچی «پیش ساخته» و «طلاکاری» است (شکفته و دیگران ۱۳۹۳، ۷۸). همچنین نقوش شاخص تزئینات گچی این عصر

مورد شناسایی قرار گرفته‌اند که شامل موارد مختلفی، از جمله کاربرد اقلام خط غیر از کوفی در کتیبه‌نگاری، بکار بردن کتیبه‌های «بنایی و معقلی» در گچبری، استفاده از کتیبه‌ی «مادر و فرزند» در تزئینات گچی، استفاده‌ی وسیع از «کوفی گره‌دار» و در نهایت حداکثر استفاده از کتیبه‌نگاری در تزئین محراب‌ها است (شکفته ۱۳۹۱، ۹۵). کتیبه‌های تزئینی در ابنیه به چند شکل مورد توجه قرار گرفته‌اند. برخی محققان به بررسی کتیبه‌های تزئینی یک مکان خاص پرداخته (گلستان قرآن ۱۳۸۰ الف؛ گلستان قرآن ۱۳۸۰ ب؛ نصرتی ۱۳۸۰) و برخی دیگر چند مجموعه را مورد بررسی و مقایسه قرار داده‌اند (شایسته‌فر ۱۳۸۹؛ قوچانی و دیگران ۱۳۶۷) که اکثر آنها تکیه بر هدفی خاص نداشته و بطور عمومی به این موضوع پرداخته‌اند. تحقیقاتی نیز در زمینه‌ی مضمون کتیبه‌های تزئینی صورت گرفته است؛ در خصوص مضمون کتیبه‌های محراب‌های گچبری سلجوقی «اهمیت نماز» و «ساخت مساجد» بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده (صاحبی بزاز ۱۳۸۹)؛ در دسته‌بندی مضمون کتیبه‌های محراب‌های قرون هفتم و هشتم موجود در موزه‌ی ملی ایران، آنها را در سه دسته‌ی آیات قرآنی، وقف‌کننده و رقم‌دار قرار داده‌اند (صداقت ۱۳۸۴). علاوه بر این خط کتیبه‌های محراب‌ها را به چند دسته کوفی (مورق، مزهر، معقد و معشق)، نسخ و ثلث تقسیم کرده‌اند (آبیار ۱۳۸۱، ۷۷؛ صاحبی‌بزاز ۱۳۸۹، ۶۹) پژوهش صورت گرفته در خصوص «ارتباط بین نگاره‌ها و خط نگاره‌های محراب پیریکران» حاکی از آن است که تزئینات گیاهی و هندسی پس از اجرای کتیبه و به منظور پر کردن فضای خالی در اطراف کتیبه اضافه شده است که نشان‌دهنده‌ی تلاش هنرمندان جهت تکامل کتیبه‌نگاری در عصر ایلخانی است (رجایی باغسرخ‌ی و دیگران ۱۳۸۸، ۵) و این امر خود مظهر تأییدی بر اهمیت کتیبه‌نگاری در تزئینات معماری عصر ایلخانی است.

۵. خط و کتیبه در تزئینات معماری

اولین کتیبه‌ها که در قرون اولیه اسلامی جهت تزئین ابنیه بکار گرفته شده‌اند به تبع خط قرآن در آن زمان، «کوفی» بودند. خط کوفی از قرون اولیه اسلامی وارد تزئینات معماری گشت (پاک‌سرشت ۱۳۷۹، ۱۵) و از قرن چهارم هجری قمری نیز بطور گسترده در تزئین ابنیه بکار گرفته شد (ایمانی ۱۳۸۵، ۲۰۸-۲۱۰). همزمان، نقوشی گیاهی در زمینه کتیبه‌های کوفی اضافه گشت و به شکل‌های متنوع و گوناگون درآمد و نام‌های متفاوتی گرفت. کوفی مورق، مشجر، مزهر ۷، مزهر ۸ و ... از انواع کوفی تزئینی هستند که در گچبری سلجوقی

مورد شناسایی قرار گرفته‌اند که شامل موارد مختلفی، از جمله کاربرد اقلام خط غیر از کوفی در کتیبه‌نگاری، بکار بردن کتیبه‌های «بنایی و معقلی» در گچبری، استفاده از کتیبه‌ی «مادر و فرزند» در تزئینات گچی، استفاده‌ی وسیع از «کوفی گره‌دار» و در نهایت حداکثر استفاده از کتیبه‌نگاری در تزئین محراب‌ها است (شکفته ۱۳۹۱، ۹۵). کتیبه‌های تزئینی در ابنیه به چند شکل مورد توجه قرار گرفته‌اند. برخی محققان به بررسی کتیبه‌های تزئینی یک مکان خاص پرداخته (گلستان قرآن ۱۳۸۰ الف؛ گلستان قرآن ۱۳۸۰ ب؛ نصرتی ۱۳۸۰) و برخی دیگر چند مجموعه را مورد بررسی و مقایسه قرار داده‌اند (شایسته‌فر ۱۳۸۹؛ قوچانی و دیگران ۱۳۶۷) که اکثر آنها تکیه بر هدفی خاص نداشته و بطور عمومی به این موضوع پرداخته‌اند. تحقیقاتی نیز در زمینه‌ی مضمون کتیبه‌های تزئینی صورت گرفته است؛ در خصوص مضمون کتیبه‌های محراب‌های گچبری سلجوقی «اهمیت نماز» و «ساخت مساجد» بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده (صاحبی بزاز ۱۳۸۹)؛ در دسته‌بندی مضمون کتیبه‌های محراب‌های قرون هفتم و هشتم موجود در موزه‌ی ملی ایران، آنها را در سه دسته‌ی آیات قرآنی، وقف‌کننده و رقم‌دار قرار داده‌اند (صداقت ۱۳۸۴). علاوه بر این خط کتیبه‌های محراب‌ها را به چند دسته کوفی (مورق، مزهر، معقد و معشق)، نسخ و ثلث تقسیم کرده‌اند (آبیار ۱۳۸۱، ۷۷؛ صاحبی‌بزاز ۱۳۸۹، ۶۹) پژوهش صورت گرفته در خصوص «ارتباط بین نگاره‌ها و خط نگاره‌های محراب پیریکران» حاکی از آن است که تزئینات گیاهی و هندسی پس از اجرای کتیبه و به منظور پر کردن فضای خالی در اطراف کتیبه اضافه شده است که نشان‌دهنده‌ی تلاش هنرمندان جهت تکامل کتیبه‌نگاری در عصر ایلخانی است (رجایی باغسرخ‌ی و دیگران ۱۳۸۸، ۵) و این امر خود مظهر تأییدی بر اهمیت کتیبه‌نگاری در تزئینات معماری عصر ایلخانی است.

۴. گچبری و تزئینات گچی عصر ایلخانی

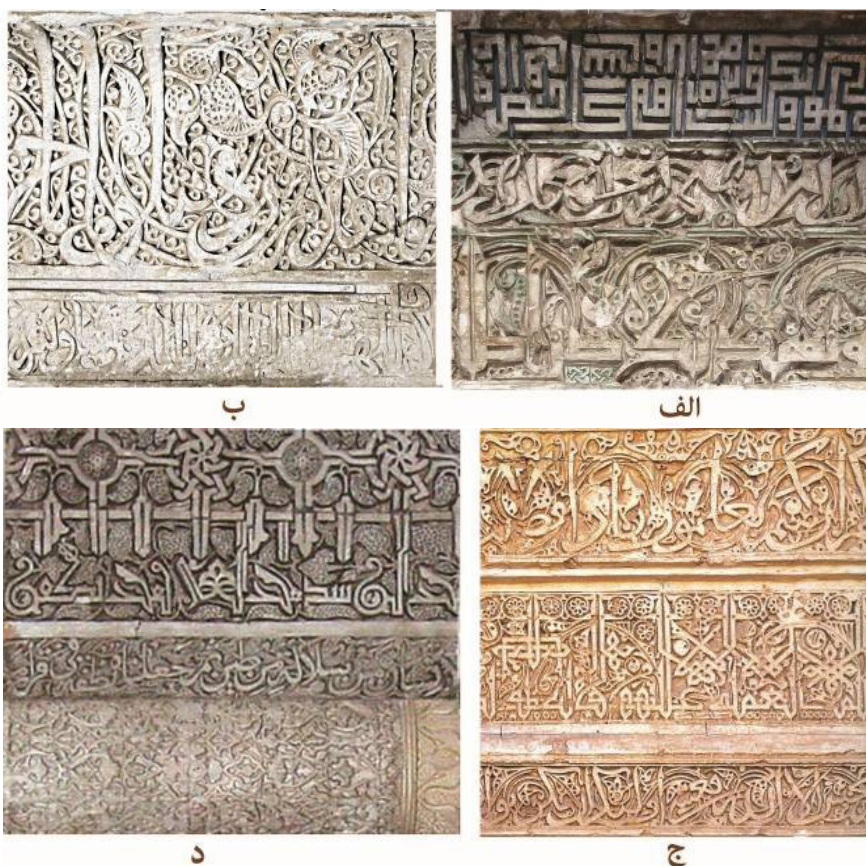
ایلخانیان که از دست‌نشانندگان مغول بودند؛ از سال ۶۶۳ ه.ق بر ایران حکومت کردند (اقبال آشتیانی و دیگران ۱۳۸۹، ۶۷۲) و از مهم‌ترین حکومت‌های دست‌نشانده‌ی آنان، جلایریان در عراق (۷۳۷-۸۱۴ ه.ق)، مظفریان در یزد، کرمان و کردستان

از این دست هستند (تصویر ۱). علت اصلی این امر تأثیر یاقوت مستعصمی (خوشنویس قرن هفتم هجری قمری) بر ثابت کردن خطوط به شش قلم ثلث، نسخ، ریحان، محقق، توقیع و رقاع است (فضائلی ۱۳۶۲، ۲۰۵). علاوه بر موارد ذکر شده در عصر ایلخانی کتیبه‌های «بنایی» و «معقلی» نیز در گچبری رواج یافته که اکثراً اسامی و عبارات مقدس را شامل می‌شوند. این گونه کتیبه عموماً در کلوک‌بندی‌های شبه آجری بر سطوح دیوارها یافت می‌شود اما در برخی موارد مانند محراب پیربرکران (در پیشانی و لبه قوس محراب)؛ مسجد جامع ابرقو (در فرورفتگی قوس محراب)؛ مسجد جامع فارفان (در پیشانی محراب)، مسجد هفت شویه (در قوس محراب) و مسجد جامع ساوه (دورتادور محراب) نیز اجرا شده‌اند (تصویر ۲).

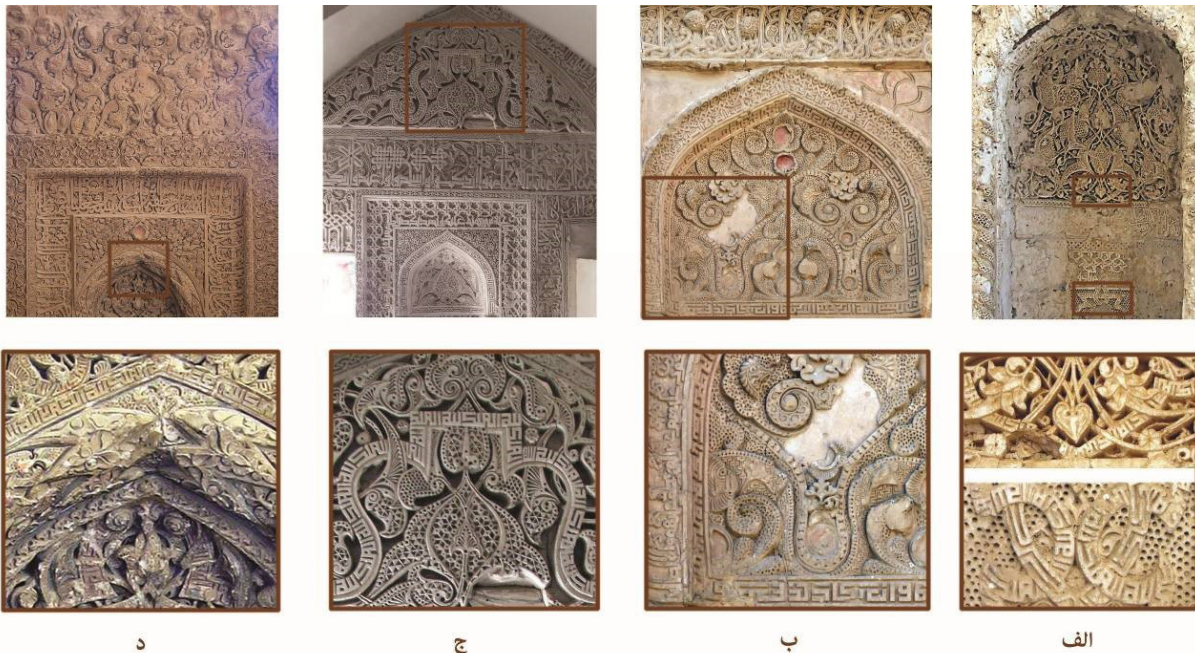
و ایلخانی بسیار رواج پیدا کرد. در این دوران علاوه بر قلم کوفی، قلم‌های «ثلث» و «رقاع» نیز در گچبری رواج یافت و آثار زیبایی چون محراب‌های مسجد جامع اردستان و مدرسه حیدریه قزوین را ایجاد نمودند. در عصر ایلخانی علاوه بر سه قلم کوفی، ثلث و رقاع، قلم‌های دیگری چون ثلث مسلسل (ثلث ایلخانی) در تزئین بکار گرفته شدند (شکفته ۱۳۹۱، ۸۸) و کتیبه‌های تزئینی به شکل‌های مختلف و با خطوط متنوعی در کتیبه‌نگاری مساجد اجرا شده‌اند؛ محراب مسجد جامع بسطام (کوفی گره‌دار، ثلث رقاع)، محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه (کوفی، ثلث)، محراب ربیعہ خاتون (ثلث)، محراب مسجد مرند (ثلث)، محراب مسجد جامع ارومیه (کوفی معقد متشابهک موشح، رقاع، ثلث) و محراب مسجد کرمانی‌ها در مجموعه تربت شیخ جام (ثلث و ثلث مسلسل)

تصویر ۱. تنوع کتیبه‌های تزئینی برخی محراب‌های عصر ایلخانی

- الف) بخشی از محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه، به ترتیب از بالا به پایین: کوفی بنایی، ثلث متمایل به توقیع، کوفی مورق مشجر
 ب) بخشی از محراب مسجد کرمانی در مجموعه شیخ جام، به ترتیب از بالا به پایین: ثلث مسلسل، ثلث
 ج) بخشی از محراب مسجد جامع بسطام، به ترتیب از بالا به پایین: ثلث، کوفی مزهر مشجر معقد متشابهک، رقاع
 د) بخشی از محراب مسجد جامع ارومیه، به ترتیب از بالا به پایین: کوفی معقد متشابهک موشح، رقاع

د

ج

ب

الف

تصویر ۲. کتیبه‌های بنایی در محراب‌های عصر ایلخانی
 (الف) محراب مسجد جامع ابرقو، تصویر پایین: بزرگنمایی کتیبه بنایی «الملک لله»
 (ب) محراب مسجد هفت شویه، تصویر پایین: کتیبه بنایی «وان یکاد...»
 (ج) محراب مسجد جامع فارفان، تصویر پایین: بزرگنمایی کتیبه بنایی «الملک لله»
 (د) محراب بقعه پیربکران، تصویر پایین: بزرگنمایی کتیبه بنایی «الملک لله» و «الحمد لله»

۵-۱. مضمون کتیبه‌های گچبری

متفاوت را دربر می‌گیرند. سعی شده است تمامی کتیبه‌های قرآنی هر محراب، به جزء چند مورد مانند کتیبه کوفی درشت قلم محراب مسجد جامع ورامین که قابل خواندن نبوده‌اند (یا به علت مخدوش شدن و یا سخت خوانا بودن) مشخص گردند.

کتیبه‌های گچبری دارای محتوایی با عنوان‌های شخص دستور دهنده، واقف، رقم ساخت، احادیث، اسامی متبرکه و آیات قرآنی هستند که در این بین کتیبه‌هایی با محتوای «آیات قرآنی» مورد نظر پژوهش حاضر هستند. در این راستا محراب‌های گچی که از نظر طرح و اجرا در دوره ایلخانی دارای کتیبه‌هایی منحصر به فرد هستند؛ شناسایی شده‌اند که ۲۱ مورد محراب با این مشخصات یافت شدند. اکثر کتیبه‌های محراب‌های یافت شده به جز چند مورد تقریباً سالم و قابل خواندن هستند. در محراب‌های مذکور تمامی کتیبه‌ها مشتمل بر آیات قرآنی نیستند و شامل رقم و بانی و احادیث نیز هستند؛ برای مثال محراب الجایتو با وجود کتیبه‌های بسیار زیبایی که دارد فاقد آیات قرآنی است. در جدول ۱ تمامی محراب‌ها با مشخصات ذکر شده گنجانده شده است و گونه‌ی تمامی کتیبه‌های آنها نیز مشخص گردیده‌اند. محراب‌ها از یک تا چند کتیبه‌ی قرآنی

مضمون آیات	سوره و آیه ی کتیبه قرآنی	قلم کتیبه ها	قدمت	تصویر/ محل
				مسجد جامع ارومیه
<p>- آیه الکرسی: مجموعه ای از صفات جمال و جلال ذات اقدس الهی</p> <p>- سوره مؤمنون: توصیف صفات برجسته مؤمنان که اولین آن «خشوع در نماز» و آخرین آن «محافظة بر نماز» است.</p>	<p>- بقره ۲۵۵ (آیه الکرسی)</p> <p>- سوره مؤمنون آیه ۱ تا ۱۴</p>	<p>- ثلث</p> <p>- رقاع</p> <p>- کوفی معقد</p> <p>- متشابهک موشح</p>	۶۷۶ ق.ه	
				گنبد علویان
<p>- سوره انسان: خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران (بسیاری از مفسران شیعه و سنی نزول آن را در شأن حضرت علی (ع) و اهل بیت می دانند)</p> <p>- آیه الکرسی: مجموعه ای از صفات جمال و جلال ذات اقدس الهی</p>	<p>- سوره انسان؟</p> <p>- بقره ۲۵۵ (آیه الکرسی)</p>	<p>- ثلث</p> <p>- کوفی مزهر</p>	قرن ۷ ق.ه	
				مسجد جامع ساوه
<p>- سوره فتح: پیام آور فتح و پیروزی بر دشمنان اسلام، هدایت و در پی آن ایجاد آرامش برای مؤمنان</p> <p>- سوره حج: دعوت عام برای حج</p> <p>- سوره ابراهیم: درخواست ابراهیم بت شکن در خصوص امن کردن سرزمین و دور ماندن از بت پرستی</p> <p>- سوره یاسین: رسالت پیامبر، شرح هدف از نزول قرآن و توصیف مشرکان</p>	<p>- سوره فتح آیه ۱ تا ۳</p> <p>- سوره حج آیه ۲۶</p> <p>- سوره ابراهیم آیه ۳۵</p> <p>- سوره یاسین آیه ۱ تا ۹</p>	<p>- کوفی بنایی</p> <p>- کوفی مورق</p> <p>- مشجر معقد</p> <p>- ثلث متمایل به تویح</p>	قرن ۷ ق.ه	

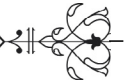
مسجد جامع تبریز				
<p>- سوره مؤمنون: توصیف صفات برجسته مؤمنان که اولین آن «خشوع در نماز» و آخرین آن «محافظة بر نماز» است.</p>	<p>- آیات ۱ الی ۷ سوره مؤمنون</p>	<p>- کوفی مورق معقد معشق</p>	<p>قرن ۷ ق. ۵</p>	
شاهزاده عبدالله کودزر				
<p>- سوره اسراء: اشاره به اوقات نمازهای پنج گانه و شب زنده داری - سوره فاتحه: آغاز کار همراه با حمد و ستایش خداوند، ابراز ایمان به مبدأ و معاد و ختم با تقاضا و نیازهای بندگان</p>	<p>- سوره اسراء آیه ۷۸ و ۷۹ - سوره فاتحه آیه ۱-۷</p>	<p>- ثلث ایلخانی - ثلث تیموری - کوفی مورق مزهر</p>	<p>قرون ۶ یا ۸ ه.ق</p>	
مسجد هفت شویبه				
<p>- آیه الکرسی: مجموعه ای از صفات جمال و جلال ذات اقدس الهی - سوره فاتحه: آغاز کار همراه با حمد و ستایش خداوند، ابراز ایمان به مبدأ و معاد و ختم با تقاضا و نیازهای بندگان - سوره آل عمران: گواهی بر وحدانیت خدا و یگانگی دین - وان یکاد: چشم زخم؟</p>	<p>- سوره بقره ۲۵۵ (آیه الکرسی) - سوره فاتحه آیه ۱-۷ - سوره آل عمران آیه ۱۸ و ۱۹ - سوره قلم آیه ۵۱ و ۵۲ (وان یکاد)</p>	<p>- ثلث</p>	<p>قرون ۷ یا ۸ ه.ق</p>	
مسجد کوچه میر نطنز				
<p>- سوره هود: اقامه نماز و فرمان صبر - سوره الاخلاص: یگانگی خداوند</p>	<p>- سوره هود، آیات ۱۱۴ و ۱۱۵ - سوره الاخلاص</p>	<p>- ثلث</p>	<p>قرون ۷ یا ۸ ه.ق</p>	

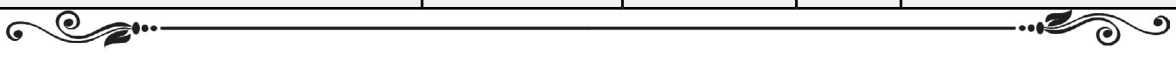

<p>سوره جمعه: برپایی نماز جمعه سوره فتح: پیام آور فتح و پیروزی بر دشمنان اسلام، هدایت و در پی آن ایجاد آرامش برای مؤمنان سوره توبه: اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بناکنندگان آن سوره هود: اقامه نماز</p>	<p>سوره جمعه آیه ۹ و ۱۰ سوره فتح آیه ۱ تا ۴ سوره توبه آیه ۱۸ و ۱۹ سوره هود آیه ۱۱۴</p>	<p>ثلث رقاع کوفی مزهر مشجر معقد متشابهک</p>	<p>۷۰۲ و ۷۰۶</p>	<p>مسجد جامع بسطام</p>
<p>سوره الاخلاص: یگانگی خداوند سوره مؤمنون: توصیف صفات برجسته مؤمنان سوره فاتحه: آغاز کار همراه با حمد و ستایش خداوند، ابراز ایمان به مبدأ و معاد و ختم با تقاضا و نیازهای بندگان</p>	<p>سوره الاخلاص آیه ۴-۱ آیات ۱، ۲، ۳ و ابتدای آیه ۴ سوره مؤمنون سوره فاتحه آیه ۱-۷</p>	<p>ثلث کوفی مورق مزهر</p>	<p>۷۰۸</p>	<p>ربیعہ خاتون اشترجان</p>
<p>فاقد آیات قرآنی</p>	<p>فاقد آیات قرآنی</p>	<p>ثلث کوفی مورق متشابهک</p>	<p>۷۱۰</p>	<p>مسجد جامع اصفهان</p>
<p>آیه الکرسی: مجموعه‌ای از صفات جمال و جلال ذات اقدس الهی سوره انسان: خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران</p>	<p>بقره ۲۵۵ (آیه الکرسی) سوره انسان آیه ۱ تا ۴</p>	<p>ثلث مادر و فرزند کوفی بنایی</p>	<p>۷۱۲</p>	<p>مقبره پیربکران</p>

				مجموعه بایزید بسطامی
<p>۷۱۳</p> <p>– ثلث – ثلث متمایل به تویح – کوفی مورق</p>	<p>– سوره توبه آیه ۱۸ و ۱۹ – بقره ۲۵۵ (آیه الکرسی)</p>	<p>– سوره توبه: اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بناکنندگان آن – آیه الکرسی: مجموعه‌ای از صفات جمال و جلال ذات اقدس الهی</p>		
				مسجد جامع اشترجان
<p>۷۱۵</p> <p>– ثلث – مادر و فرزند – کوفی بنایی</p>	<p>– سوره انسان آیه ۱ تا ۴</p>	<p>– سوره انسان: خلقت انسان و هدایت او و عذاب کافران</p>		
				مسجد جامع فارغان
<p>قرن ۸ ق. ۵</p> <p>– کوفی مورق مزه‌ر معقد – کوفی بنایی – کوفی متشابهک – ثلث</p>	<p>– سوره فتح آیه ۱ تا ۴ – سوره بقره آیه ۲۳۸ – سوره بقره آیه ۲۲ – سوره حج آیه ۷۷</p>	<p>– سوره فتح: پیام‌آور فتح و پیروزی بر دشمنان اسلام، هدایت و در پی آن ایجاد آرامش برای مؤمنان – سوره بقره: محافظت از نماز – آیه ۲۲ سوره بقره: نعمت زمین و آسمان – سوره حج: رستگاری از طریق رکوع، سجده و عبادت پروردگار و انجام کارهای نیک</p>		
				مسجد جامع فرومد
<p>۷۲۰</p> <p>– ثلث – کوفی مزه‌ر معقد متشابهک</p>	<p>– آیه ۱۱ سوره مریم</p>	<p>– نیایش پروردگار</p>		

				مسجد جامع ورامین
<p>- کوفی مورق - مزهر معشق - مادر و فرزند - کوفی مظفر - ناخنک‌دار</p>	<p>- ۷۲۲- ۷۲۶</p>	<p>- کوفی مورق - مزهر معشق - مادر و فرزند - کوفی مظفر - ناخنک‌دار</p>	<p>- سوره جمعه؟ - سوره فتح آیه ۱ احتمالاً تا ۵</p>	<p>- سوره جمعه: برپایی نماز جمعه - سوره فتح: پیام‌آور فتح و پیروزی بر دشمنان اسلام، هدایت و در پی آن ایجاد آرامش برای مؤمنان و بخشش گناهان افراد با ایمان</p>
				مسجد جامع مرند
<p>- ثلث</p>	۷۳۰	<p>- سوره توبه آیه ۱۸</p>	<p>- سوره توبه: اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بناکنندگان آن</p>	
				مسجد جامع ابرقو
<p>- مادر و فرزند - کوفی بنایی - کوفی مورق - متشابهک - ثلث</p>	۷۳۸	<p>- سوره فتح آیه ۱ تا ۳</p>	<p>- پیام‌آور فتح و پیروزی بر دشمنان اسلام، هدایت مؤمنان</p>	
				بقعه شاه کرم
<p>- کوفی بنایی - ثلث</p>	۷۴۰	<p>- سوره توبه آیه ۱۸ و ۱۹ و؟</p>	<p>- اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بناکنندگان آن</p>	

بسیاری از این سوره‌ها پیش از این در مساجد دوره سلجوقی نیز رواج داشته است؛ به عنوان مثال:

سوره مؤمنون: مسجد جامع اردستان، مسجد جامع گلپایگان
سوره آل عمران: مسجد جامع اردستان، مسجد جامع زواره،
امامزاده کرار بوزان، مسجد مدرسه حیدریه قزوین
سوره هود: مسجد جامع اردستان، امامزاده کرار بوزان
سوره اسراء: مسجد جامع اردستان، مسجد جامع زواره
سوره توبه: مسجد جامع زواره، مسجد جامع برسیان

مطمئناً علت انتخاب این آیات از سوره‌ای خاص به جهت مضمون و مفهوم آنها بوده است. آیه‌الکرسی از این نظر که مجموعه‌ای از معارف اسلامی و صفات خداوند (اعم از صفات ذات و فعل) و خصوصاً دربرگیرنده‌ی ابعاد مختلف مسئله توحید است (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۲، ص ۱۹۱)، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. سوره الاخلاص یگانگی در ذات خداوند را مطرح می‌کند و پس از آن مهم‌ترین وصف خدا «صمد» بودن را بیان می‌دارد که روایات متعددی از معصومین علیهم‌السلام در تفسیر آن نقل شده و مجموع آن‌ها یگانگی خدا در افعال (توحید افعالی) را ثابت و هر گونه نقص و صفات سلبی از خداوند را نفی می‌کند (طباطبایی ۱۳۶۷ ج ۲۰، ۳۸۸-۳۹۱). همچنین در آیات ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران بکار رفته در محراب مسجد هفت شویه، نیز به دلایل توحید و خدانشناسی، یگانگی معبود و یگانگی دین پرداخته شده است (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۱، ۲۷۰).

در محراب مسجد کرمانی آیات ۶۲ و ۶۳ سوره یونس اشاره به آرامش روح در سایه ایمان دارند و به شرح حال مؤمنان می‌پردازد و «اولیاء خدا» را معرفی می‌کند و می‌گوید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ: آنها کسانی هستند که ایمان آورده‌اند و بطور مداوم تقوا و پرهیزکاری را پیشه خود ساخته‌اند» (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۲، ۳۰۲). علاوه بر آن در سوره مؤمنون که در محراب‌ها بسیار رویت شده است؛ صفات برجسته مؤمنان مطرح می‌گردند و قبل از هر چیز به نماز اشاره داد و می‌گوید: «الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ: آنها که در نمازشان خشوع دارند» و دومین صفتی را که بعد از صفت خشوع در نماز برای مؤمنان بیان هدف‌دار بودن اعمال مؤمنان است (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۳،

۲۴۱): ویژگی‌های دیگری مانند پرداخت زکات، پاک‌دامنی و عفت را نیز مطرح کرده و آخرین ویژگی را محافظت بر نماز دانسته است. بنابراین، نخستین ویژگی مؤمنان را «خشوع در نماز» و آخرین صفت آنها را «محافظت بر نماز» بر شمرده است.

یکی دیگر از کتیبه‌هایی که در ارتباط با آداب عبادت است در محراب مسجد جامع فارغان (سوره حج آیه ۷۷) قرار دارد که به چهار دستور مهم اشاره کرده و می‌گوید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَ اسْجُدُوا وَ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید رکوع کنید، و سجده به جا آورید و پروردگارتان را عبادت کنید و کار نیک انجام دهید تا رستگار شوید» (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۳، ۲۳۷). همچنین در محراب میر زبیر و شاهزاده عبدالله کودزر سوره اسراء (آیات ۷۸ و ۷۹) که پیش از این دوره نیز در مساجد رواج داشته به مسئله‌ی «نماز» و «توجه به خدا» و «نیایش» می‌پردازد؛ آیه ۷۸ از این لحاظ اهمیت دارد که اشاره اجمالی به وقت نمازهای پنج‌گانه می‌کند که با انضمام به سایر آیات قرآن در زمینه وقت نماز و روایات فراوانی که در این رابطه وارد شده؛ وقت نمازهای پنج‌گانه را دقیقاً مشخص می‌کند. در آیه ۷۹ بعد از ذکر نمازهای پنج‌گانه اضافه می‌کند: «وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ: و پاسی از شب را (از خواب برخیز و) قرآن (و نماز) بخوان» که مفسران اسلامی این تعبیر را اشاره به نافله شب - که در فضیلت آن روایات بی‌شماری وارد شده است - دانسته‌اند (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۲، ۶۶۱).

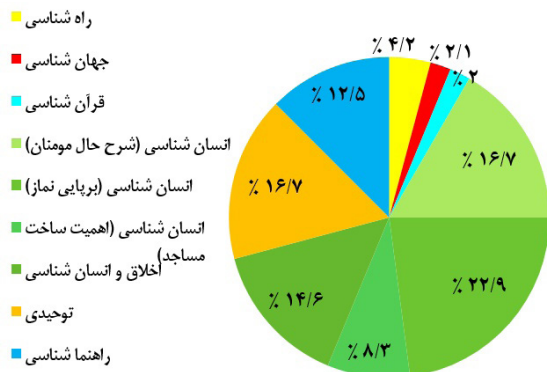
آیات ۱۱۴ و ۱۱۵ سوره هود نیز از کتیبه‌های قرآنی هستند که پیش از دوره ایلخانی در مساجد بکار رفته‌اند؛ در این آیات دو دستور از مهم‌ترین دستورات اسلامی «نماز» و «صبر» بیان می‌شود. صبر یک اصل کلی و اساسی است که در چند مورد همراه با نماز آورده شده است، علت این امر را این‌گونه ذکر کرده‌اند که نماز در انسان حرکت می‌آفریند و دستور صبر، مقاومت ایجاد می‌کند و هنگامی که «حرکت» و «مقاومت» باهم همراه شوند موجب هرگونه پیروزی خواهند گشت (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۲، ۳۸۵).

سوره جمعه نیز که در محراب مسجد جامع بسطام و مسجد جامع ورامین بکار رفته است؛ به نماز جمعه و بعضی از

انسان‌شناسی» قرار گیرند. «اخلاق و انسان‌شناسی» دارای زیرمجموعه‌هایی است که مسائلی مانند «خلقت انسان»، «شرح حال مؤمنان»، «برپایی نماز» و «اهمیت ساخت مساجد» را دربرمی‌گیرد.

نمودار ۲. میزان درصد به کارگیری هر کدام از کتیبه‌های قرآنی (به تفکیک مضمون) در محراب‌های گچی عصر ایلخانی

در نمودار ۲، میزان درصد استفاده از آیات با چنین مضامینی در محراب‌های گچی عصر ایلخانی مشخص شده است. در این نمودار میزان درصد کاربرد آیات با مضامین «اهمیت ساخت مساجد»، «شرح حال مؤمنان» و «برپایی نماز» با وجود قرارگیری آنها در یک گروه، به لحاظ اهمیت و ارتباطی که با محل کاربردشان (مسجد) دارند؛ بطور مجزا با رنگ‌هایی شبیه به یکدیگر (سبز) مشخص شده‌اند. مضمون «انسان‌شناسی» بیشترین بخش از مضامین را به خود اختصاص داده است که زیر گروه آن با مضمون «برپایی نماز» بیشترین حجم آیات کتیبه‌نگاری شده را دربر گرفته است.

نتیجه‌گیری

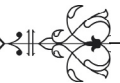
کتیبه‌نگاری یکی از مهم‌ترین خصوصیات محراب‌های گچی عصر ایلخانی است. تعداد آیات قرآنی بکار رفته در محراب‌های این دوره متفاوت است و کمترین آنها دارای یک کتیبه قرآنی و بیشترین آنها دارای چهار کتیبه قرآنی از چهار سوره هستند. در این بین تنها محراب الجایتو فاقد کتیبه قرآنی است. کتیبه‌های قرآنی محراب‌های مذکور شامل بیست و یک آیه متفاوت از سوره هستند که از بین آنها اولین آیات سوره «مؤمنون»، آیات ۱ تا ۴ سوره «انسان»،

احکام آن می‌پردازد. در محراب مسجد جامع فارغان آیه ۲۳۸ سوره بقره آمده است که اشاره به برپایی نماز در اوقات مخصوص آن دارد (طباطبایی ۱۳۶۷ ج ۲، ۳۶۹)؛ همچنین در این محراب آیه ۲۲ سوره بقره با مضمون نعمت‌های خداوند (آسمان و زمین) که می‌تواند انگیزه‌ای برای شکرگزاری باشد؛ به خط ثلث اجرا شده است. در محراب مسجد جامع فرومد آیه ۱۱ سوره مریم آمده است که اشاره به نیایش شبانه‌روزی پروردگار دارد (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۳، ۸۱).

علاوه بر مضمون‌هایی مانند ذات خداوند و یگانگی او، برپایی نماز و فضیلت‌های آن در کتیبه‌نگاری، از آیاتی استفاده شده است که بازگوکننده‌ی صفات و مشخصات بانیان و معماران مساجد هستند. برای مثال در آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه پنج شرط را برای بانیان بیان می‌کند: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ: تنها کسانی مساجد خدا را آباد می‌سازند که ایمان به خدا و روز رستاخیز دارند». این اشاره به شرط‌های اول و دوم است که جنبه‌ی اعتقادی و زیربنایی دارد؛ بعد به شرط‌های سوم و چهارم اشاره کرده؛ می‌گوید: «وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ: و نماز را برپا دارند و زکات را بدهند». یعنی ایمانشان به خدا و روز رستاخیز تنها در مرحله ادعا نباشد؛ بلکه با اعمال پاکشان آن را تأیید کنند؛ هم پیوندشان با خدا محکم باشد و «نماز» را به درستی انجام دهند و هم پیوندشان با خلق خدا و «زکات» را بپردازند. سرانجام به آخرین شرط اشاره کرده؛ می‌گوید «وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ: و جز از خدا ترسند» و در پایان اظهار می‌کند: «فَعَسَىٰ أَوْلَىٰكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ: این گروه که دارای چنین صفاتی هستند ممکن است هدایت شوند» (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۲، ۱۸۶).

یکی دیگر از سوره‌های پرکاربرد در کتیبه‌نگاری سوره فتح است که مضمون آن اشاره به پیروزی اسلام بر تمام دشمنان دارد (مکارم شیرازی ۱۳۷۳ ج ۲۲، ۶). بطور کلی مضامین آیات بکار رفته در کتیبه‌نگاری محراب‌های گچی عصر ایلخانی می‌توانند در چند دسته آیات «توحیدی»، «جهان‌شناسی»، «راه‌شناسی»، «راه‌نماشناسی»، «قرآن‌شناسی» و «اخلاق و

مشخص و همگام با یکدیگر قدم بگذارند و بدین ترتیب وحدت را در بین مسلمانان و مؤمنان برقرار می‌سازد تا در نهایت همواره پیروزمند باشند. علاوه بر موارد ذکر شده برای کسانی که سازنده مساجد هستند نیز ویژگی‌هایی را معین نموده زیرا امر ساختن مساجد امری مهم و مقدس است و هر شخصی شایستگی قدم نهادن در این راه را ندارد. همان طور که ذکر شده است مضامین تمامی آیات جنبه‌ی مثبت و هدایت‌گرانه دارند و هیچ‌کدام عذاب و کیفر بندگان را مطرح نمی‌کنند؛ بنابراین، مضامین آیات قرآنی بکار رفته در محراب‌ها هم شأن محراب و محل اجرای آن در جهت ایمان، هدایت، وحدت و پیروزی مؤمنان است.

سیاسگزاری

سیاس فراوان از دوستان و همکاران عزیز، دکتر امید عودباشی و فرهاد خسروی بیژن از دانشگاه هنر اصفهان و تمامی کسانی که در شکل‌گیری مقاله حاضر همراهی نموده‌اند.

آیات ۱ تا ۴ سوره «فتح»، سوره «فاتحه» بطور کامل، آیه ۲۵۵ سوره «بقره» (آیه الکرسی) و آیات ۱۸ و ۱۹ سوره «توبه» بیشترین کاربرد را داشته‌اند. بطور کلی، مضمون آیات موجود در چند دسته قرار می‌گیرند: آیاتی در ابعاد مختلف مسئله «توحید» (ذات و یگانگی خداوند و نیایش پروردگار)، آیاتی در خصوص «انسان‌شناسی» شامل برپایی نماز (آداب و اوقات نماز و چگونگی نماز جمعه)، شرح حال مؤمنان و توصیف خصوصیات‌شان، اهمیت ساخت مساجد (تعیین ویژگی‌های بنیان مساجد) و در نهایت آیاتی در خصوص «راهنماشناسی» که عمده مضمون آن پیروزمندی مسلمین بر دشمنان‌شان است. بطور کلی، مضامین برخی آیات یگانگی پروردگار و پرستش خداوند واحد را در بر دارد و در برخی آیات دیگر، خصوصیتی که شخص مؤمن باید دارا باشد را بازگو می‌کند که مشخص‌کننده راه و مسیر هدایت مؤمنان است. همچنین برپایی نماز را یکی از اولین خصوصیات شخص مؤمن تعیین کرده و آداب برگزاری آن را نیز مشخص نموده است تا همه افراد در یک مسیر

پی‌نوشت

۱. Pope
۲. Peterson
۳. Zeymal
۴. Blair
۵. Bloom
۶. آن گونه خط کوفی را گویند که تزئینات ابتدایی در آن پدید آمده و سر خط‌های عمودی و آخر بعضی حروف چون نون و واو شاخه شاخه شده باشند (فضائلی ۱۳۶۲، ۱۵۳).
۷. رگ‌دار آن شکل که فواصل بین حروف به وسیله انحنای شاخه‌ها و برگ‌ها تزئین باشند (فضائلی ۱۳۶۲، ۱۵۵).
۸. به نقش اسلیمی در بین خطوط کتیبه کوفی مژهر می‌گویند. در کوفی مژهر فاصله بین حروف و کلمات به وسیله گل و برگ و شاخه تزئین شده و یا انتهای حروف آن تبدیل به شاخه‌های باریک گیاهی شده است که اگر با شاخه‌های گیاهی همراه شود کوفی مشجر اطلاق می‌شود (فضائلی ۱۳۶۲، ۱۵۵؛ گرومن ۱۳۸۳، ۹).

منابع

۱. آبیاری، منصور. ۱۳۸۱. بررسی کتیبه‌های محراب‌های گچی در موزه ملی ایران. اثر (۳۵): ۷۴-۸۴.
۲. احمدی، حسین، و عاطفه شکفته. ۱۳۹۰. تزئینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی (قرن اول تا پنجم هجری). ادبیات و هنر دینی (۴): ۱۲۵-۱۵۰.
۳. اصلانی، حسام. ۱۳۸۵. شیوه اجرای تزئینات کشته‌بری در کاخ عالی‌قاپو. گلستان هنر ۵ (۳): ۱۲۳-۱۳۱.
۴. اقبال آشتیانی، عباس، حسن پیرنیا، و لطیفه جوانمردی. ۱۳۸۹. تاریخ کامل ایران. تهران: انتشارات اورند و سما.
۵. ایمانی، علی. ۱۳۸۵. سیر خط کوفی در ایران. تهران: انتشارات زوار.
۶. پاک‌سرشت، مرتضی. ۱۳۷۹. خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن کریم. تهران: انتشارات قدیانی.

۷. پوپ، آرتور آپهام. ۱۳۷۳. معماری ایران. ترجمه‌ی غلام‌حسین صدری افشار. انتشارات فرهنگان.
۸. حمزوی، یاسر، و حسام اصلانی. ۱۳۹۱. آرایه‌های معماری بقعه پیربکران. اصفهان: انتشارات گلدسته.
۹. رجایی باغسرخ، سید امیر، و محمدحسین حلیمی. ۱۳۸۸. ارتباط نگاره و خط نگاره در ترکیب‌بندی کتیبه محراب بقعه پیربکران. نگره ۴(۱۱): ۵-۱۷.
۱۰. شایسته فر، مهناز. ۱۳۸۹. بررسی تزئینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات. مطالعات هنر اسلامی ۶(۱۲): ۷۳-۹۸.
۱۱. شکفته، عاطفه. ۱۳۹۱. ویژگی‌های بصری شاخص تزئینات گچبری معماری عصر ایلخانی. مطالعات معماری ایران (۲): ۷۹-۹۸.
۱۲. شکفته، عاطفه، و احمد صالحی کاخکی. ۱۳۹۳. شیوه‌های اجرایی و سیر تحولات تزئینات گچی معماری ایران در قرون هفتم تا نهم هجری قمری. نگره ۹(۳۰): ۶۲-۸۱.
۱۳. صداقت، فاطمه. ۱۳۸۷. جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری قمری). کتاب ماه هنر (۱۲۰): ۱۸-۳۰.
۱۴. صداقت، معصومه. ۱۳۸۴. مضامین مذهبی در خط نگاره‌های سنگ‌قبرها و محراب‌های موزه ملی ایران. مطالعات هنر اسلامی (۳): ۷۷-۹۶.
۱۵. صاحبی بزاز، منصوره. ۱۳۸۹. خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچبری بناهای سلجوقی. مطالعات هنر اسلامی (۱۳): ۶۹-۸۸.
۱۶. صالحی کاخکی، احمد، و حسام اصلانی. ۱۳۹۰. معرفی دوازده گونه از آرایه‌های گچی در تزئینات معماری دوران اسلامی ایران بر اساس شگردهای فنی و جزئیات اجرایی. مطالعات باستان‌شناسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران) ۳(۱): ۸۹-۱۰۶.
۱۷. طباطبایی، سید محمدحسین. ۱۳۶۷. میزان فی التفسیر القرآن. ترجمه ناصر مکارم شیرازی و دیگران. تهران: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۱۸. فضائلی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط، تحقیق در خطوط اسلامی. اصفهان: انتشارات مشعل.
۱۹. قوچانی، عبدالله، و باقر شیرازی. ۱۳۶۷. بررسی کتیبه‌های تاریخی مجموعه نظن و مسجد جامع نائین. اثر (۲۶ و ۲۷): ۱۳۲-۱۴۲.
۲۰. کیانی، محمد یوسف. ۱۳۷۶. تزئینات وابسته به معماری ایران دوران اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۱. گدار، آندره، ویدا گدار، ماکسیم سیرو، و دیگران. ۱۳۸۴. آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۲۲. گرومن، آدولف. ۱۳۸۳. منشأ و توسعه‌ی ابتدایی کوفی گل‌دار. ترجمه‌ی مهناز شایسته‌فر. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
۲۳. گلستان قرآن. ۱۳۸۰ (الف). مسجد جامع اردستان مجموعه‌ای از کتیبه‌های قرآنی (۸۱): ۲۲-۲۶.
۲۴. گلستان قرآن. ۱۳۸۰ (ب). کتیبه‌های قرآنی و تاریخی مسجد سید اصفهان (۸۸): ۲۲-۲۶.
۲۵. لین پل، استانلی، الکساندر بارتولد، خلیل ادهم، و احمد سعید سلیمان. ۱۳۶۳. تاریخ دولت‌های اسلامی و خاندان‌های حکومت‌گر. مترجم صادق سجادی. تهران: نشر تاریخ ایران.
۲۶. نصرتی، مسعود. ۱۳۸۰. کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان. گلستان قرآن (۹۹): ۲۷-۳۵.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۳. تفسیر نمونه، تفسیر و بررسی تازه‌ای درباره قرآن مجید. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. ویلبر، دونالد نیوتن. ۱۳۴۶. معماری اسلامی ایران، دوره ایلخانیان. ترجمه‌ی عبدالله فریار. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

1. Abyar, Mansoor. 2002. Review of Altars Stucco Inscriptions at the National Museum of Iran. *Asar* (35): 74-84.
2. Ahmadi, Hossein and Atefeh Shekofteh. 2011. The Stucco Decoration in Early Periods of Islamic Architecture in Iran (7th to 11th centuries AD). *Adabiat va Honar-e dini* (4): 125-150.
3. Aslani, Hesam. 2006. Implementation of Koshtebori Decorating Style on the Ali Qapu Palace. *Golestane-Honar* 5(3): 123-131.
4. Blair, S. Bloom, J. 2009. *Stucco and Plasters in Islamic Lands*. Oxford University Press.
5. Eghbal Ashtiyani, Abbas, Hassan Pirmia, and Latifeh Javanmardi. 2010. *Complete History of Iran*. Tehran: Arvand va Sama.
6. Fazaeli, Habiballah. 1983. *Calligraphy Encyclopedia, Research about Islamic Calligraphies*. Isfahan: Mashal.
7. Ghochani, Abdollah, and, Bagher Shirazi. 1988. Review of Historical Inscriptions in Natanz and Naieen Jame Mosque. *Asar* (26 & 27): 132-142.
8. Godard, Andre. Vida Godar, and Maxim Sirou. 2005. *Monuments of Iran*. Translated by Abolhasan Sarvghad Moghadam. Mashhad: Islamic Researches Foundation of Astan Quds Razavi.
9. Golestane-Quran. 2001a. Ardestan Mosque a Collection of Quranic Inscriptions (81): 22- 26.
10. Golestane-Quran. 2001b. Quranic and Dated Inscriptions of Seyyed Mosque in Esfahan (88): 22- 26.
11. Grohmann, Adolf. 1957. *The Origin and Early Development of Floriated Kufic*. Translated by Mahnaz Shayestehfar. Tehran: Islamic Art Studies Press.
12. Hamzavi, Yaser, and Hesam Aslani. 2012. *Architectural Decorations of Pirkakran Monument*. Isfahan: Goldasteh.
13. Imani, Ali. 2006. *Process of Kufic Script in Iran*. Tehran: Zavvar.

14. Kiyani, Mohammad Yusof. 1995. *Ornaments of Iranian Architecture in Islamic Era*. Tehran: Cultural Heritage Organization.
15. Lane-poole, Stanley, Alexander Barthold, Khalil Adham, and Ahmed Saeed Suleiman. 1984. *Sultans Estate of Islam*. Translated by Sadegh Sajadi. Tehran: Tarikh-e-Iran.
16. Makarem Shirazi, Naser. 1995. *Tafsir Nemooneh, Interpretation and a New Study about the Holy Quran*. Tehran: Darolkotob-e-Islami.
17. Nosrati, Masood. 2001. Quranic Inscriptions of Isfahan Jame Mosque. *Golestane Quran* (99): 27-35.
18. Pakseresht, Morteza. 2000. *Calligraphy Writing in the Holy Quran*. Tehran: Ghadyani Publication.
19. Peterson, Samuel R. 1977. Artibus Asiae: The Masjid-i Pā Minār at Zavāreh. *A Redating and an Analysis of Early Islamic Iranian Stucco* 39 (1): 60-90.
20. Pope, Arture Upham. 2006. *Persian Architecture*. Translated by Gholamhossein Sadri Afshar. Tehran: Farhang.
21. Pope, A. U., 1934. *The Art Bulletin: The Historic Significance of Stucco Decoration in Persian Architecture*, Vol. 16 (4): 321-332.
22. Rajaei Baghsorkhi, Seyyed Amir, and Mohammad Hossein Halimi. 2009. Relationship of Composition between the Ornaments and the Calligraphy of Inscription of Pirkakran's Adytum Monument. *Negareh* 4(11): 5-17.
23. Sahebibazaz, Mnsoureh. 2010. Inscriptions of Plasterwork Mihrabs of the Seljuk Era. *Islamic Art* (13): 69-88.
24. Sālehi Kākḥki, Ahmad, and Hesām Aslāni. 2011. Presentation of 12 Kinds of Stucco Works Used in the Architectural Decoration of the Islamic Period in Iran Based on Technical Properties. *Archaeological Studies (Literature and Humanities Faculty)* 3(1): 89-106.
25. Sedaghat, Fatemeh. 2008. Position of Quranic Inscriptions of Jame Mosques in Development of Religious Thought (the First to the Seventh Century AH). *Ketabe-Mahe Honar* (120): 18-30.
26. Sedaghat, Masoumeh. 2005. Religious Themes in Inscriptions of the Graves and Altars of National Museum of Iran. *Islamic Art* (3):77- 96.
27. Shayestehfar, Mahnaz. 2010. Ornamentation and Quranic Scripts of the Gohar-Shad Mosques of Mashhad and Herat. *Islamic Art* 6(12): 73- 98.
28. Shekofteh, Atefeh. 2013. The Most Significant Visual Characteristic in Stucco Decorations, Ilkhanid Architecture of Iran. *JIAS* 1 (2): 79- 98.
29. Shekofteh, Atefeh, and Ahmad Salehi kakhki. 2014. Techniques and Changes of Stucco Decorations in Iranian Architecture from 7th to 9th Century Hijry Qamari. *Negareh* 9 (30): 62-81.
30. Tabatabaee, Seyyid Mohamad Hossein. 1988. *Tafsir al-Mizan*. Translated by Nasser Makarem Shirazi et al. Tehran: Allameh Tabatabaee Scientific and Intellectual Foundation, Raja Cultural Publishing Center.
31. Wilber, Donald Newton. 1967. *Islamic Architecture of Iran, Ilkhanid Period*. Translated by Abdollah Faryar. Tehran: Translating and Publishing Books Agency.
32. Zeymal, Ye.V. 2008. *History and Uses of Stucco and Plaster in Central Asia*, Oxford University Press.

The Content of Quranic Inscriptions Used in Ilkhanid Altars

Atefeh Shekofteh*

PhD student of Conservation of Cultural Artifacts, Conservation faculty, Art University of Isfahan

Received: 08/04/2015

Accepted: 31/08/ 2015

Abstract

In Islamic architecture, especially in mosque, the main consideration is to the prayer spirit. For this reason, Quran inscriptions cover the most parts of the decorations of architecture. Altars are always one of the elements with full of motifs decoration because of dignity and its position. The decorations are including Quranic verses and themes. Mosque decorations inscriptions are a main source to investigation the views and religious thoughts. Identifying the Quranic Inscriptions of stucco Ilkhanid alters and understanding their contents are the aims of this paper. Totally, decorative inscriptions of Altars are divided to four groups; date, signature (name of the architect and artist. Etc.), supplements and endowments, religious phrases (names of God, the Quran verses, Hadith, name of the prophet and Imams). The present study focuses on the themes of Quranic verses and the contents of them that used in Ilkhanid stucco altars. Altar Stucco decorations consist mainly of arabesque motifs, geometric and inscriptions. One of the visual characteristics of Ilkhanid stucco altars is “decorative inscriptions” that widely have been performed in different styles and forms at the altars, so far the inscriptions become the basic elements of altar decorations in the Ilkhanid Altars, the Oljayto altar and the Jame-bastam altar are perfect examples that their design have been formed on inscription style. Perhaps the importance of calligraphy in the seventh and eighth centuries AH, or a plurality of skillful calligraphers- such as Yaghout Mosta`sami- caused further manifestation of calligraphy and extension of Quranic inscriptions in decoration of buildings. Earlier Kufic script has been used in decorating architecture at fourth century, Moreover Kufi script, other inscription styles such as “Sols”, “Reqa`e” and “Solse-mos`als`al” as well as ‘B`anaiee’ and ‘M`agheli’ in content of religious phrases become popular in stucco decoration at Ilkhanid era.

In this study, some investigations were done with using descriptive-analytical method, to achieve content of Quranic verses and their relations to the place application. The results of twenty-one altars indicate that one to four suras of Quran used in an altar, for example the Jame-Save mosque and the Jame-Bastam Mosque contain four different suras, meanwhile, just the Oljayto altar have no “Quranic” inscriptions! Ilkhanid altars consist of twenty-one different verse from suras that the first verses of “Mo`menoun”, 1 to 4 verses of “D`ahr”, 1 to 4 verses of “Fat`h”, 255 vers of “Baghare”, 18 to 19 verses of “Tobeh”, and sura “Fateha” completely, were the most used. Content of the altar inscriptions are grouped in few categories; “Tohidi verses”,

“prays”, “characteristic of the believers”, “describe the characteristics of mosque authors”, “Muslim victory over enemies”. Sometimes the inscriptions are used beside each other and referring to essence of Allah, worshiping, and Allah praying. The contents of some verses are the oneness of God and the worship of God, as well as the other verses reveal “characterization of believers” that specify the qualities of ways and the path of believers. Praying is also one of the first characteristics of the Muslims in Tohidi verses and also is specified rules of the pray conduct, in order to guide believers on a direction and builds up a unity of Muslims with the aim of achieving victory and pride.

In addition to the above, some features are stated to those build the mosques because the mosque is the sacred in Islam and everyone does not deserve to enter in this way. Generally, verses of the “Tohidi”, “prays”, and “authors of mosques” had the most usage. Hence, the content of altar Quranic inscriptions is related to the application place and their dignity in the mosque, to lead up the prayer spirit and richness up the people.

Keywords:Islamic Architecture, Quranic Inscription, Altar, Ilkhanid Stucco.

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Abdol Hamid Noghreh Kar

Administrative Director:

Mohammad Mannan Raeesi

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi

Persian literary Editor:

Sara Motevalli

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmacil Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume3, Number6:

Bahman Adibzadeh, Associate professor, Shahid Beheshti University
Hossein Esmaceli Sangari: Research Center of State Cultural Heritage Organization

Azita Balali Oskuie: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Mohammad Reza Bemanian: Professor, Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology

Mahdi Khakzand: Assistant professor, Iran University of Science and Technology

Leila Rahimi: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Ehsan Ranjbar: Assistant Professor, Tarbiat Modares University

Zahra Rahbarnia: Associate professor, Alzahra University

Mohammad Manan Raesi: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology

Mohammad Hosein Zakeri: Assistant Professor, Shiraz University

Reza Sameh: Assistant Professor, Imam Khomeini International University

Minoo Gharabeiglu: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Ali Omranipur: Assistant Professor, kashan University

Mohamad Bagher Kabirsaber: Assistant Professor, University of Tehran

Mansureh Tahbaz: Associate Professor, Sahid Beheshti University

Jafar Taheri: Assistant Professor, Ferdosi University

Abolfazl Meshkini: Assistant Professor, Tarbiat Modares University

Ghasem Motalebi: Assistant Professor, University of Tehran

Fatemeh Mehdizadeh Seraj: Associate Professor, Iran University of Science and Technology

Seid Rasool Moosavi Haji: Associate Professor, Mazandaran University

Salahedin Molanaei: Assistant Professor, University of Kurdistan

Masood Nari Qomi: Lecturer, Kashan University

Ahad Ebrahimi Nezhad: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art University

Tahereh Nasr: Assistant Professor, Shiraz University

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and Research Branch, Islamic Azad University

Parisa Hashempur: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art

Behzad Vasiq: Assistant Professor Jondy Shapoor University

Masumeh Yaghubi: Assistant Professor, Islamic Azad University

- ▣ **Various Types of Islamic City and Pointing Out to Defining the Major Aspects of Ideal Islamic City**
 Mohammad Reza Pourjafar / Ali Pourjafar / Sima Safdari
- ▣ **Conceptual Refining and Solutions (Strategies) Description and Substantiation Indicators of Four Principles of Mosque based, Neighborhood based, Introversion and Naturalism in Iranian-Islamic City**
 Abolfazl Meshkini / Mahdi Hamzehnejad / Akram Ghasemi
- ▣ **Manifestation of Introversion Concept in Iranian Bazaars**
 Hassan Sajadzadeh / Roya Etesamian / Leila Khazaei
- ▣ **The “Quranic Teaching” and the “Ideal Islamic City”**
 Mohammad Naghizadeh
- ▣ **The Effect of the Cemeteries in the Development of Urban Structure of Tabriz City since Ilkhanid Era to Safavid Era**
 Lida Balilan Asl / Fahimeh Doustar
- ▣ **Examining the Layout of the Yard in the Historical Mosques of Shiraz**
 Zahra Tavakolian / Sara Bahmani Kazerooni
- ▣ **The Content of Quranic Inscriptions Used in Ilkhanid Altars**
 Atefeh Shekofteh
- ▣ **A Research on Two Octagonal Domed Tombs of Keshit and Nask in Golbaf, Kerman**
 Mohammad Ebrahim Zarei / Yadollah Heidari Babakamal / Majid Montazer Zohori